կեանքի վրա։ Թիւտ վերահսկողութիւնը ասանողի վրա զրկում է նրան բարոյապէս և մտաւորապէս ազատ զարգանալու միջոց, դրդում է նրան, շատ անգամ, ընկնել ծայրայեղ, վնասակար ուղղութեան մէջ և գրաշում է նրա ճակատին, նրա ապագայ ամբողջ կեանքի ընթացքում, անկախ, անշատական համոզմունքներից զուրկ մարդու դրոշմ։ Այն ինչ, երբ վերցրած կը լինի այդ խիստ, պոլիցիական վերահսկողութիւնը գիտութեան ազատ տաճարի սահերի վրայից, երբ տրված կը լինի համալսարանական ուսմանը և դաստիարակութեանը կատարեալ ազատութիւն,—այն ժամանակ ուսանողների մէջ կը զարթնի իրանց պէտքերի ինքնաճանաչութիւնը և դրա հետ միասին նրանցից իւրաքանչիւրի պատասխանատուութեան ճանաչելը ընդհանրութեան խիստ պահանջների առջև։

Ազատութեան հետևանքը միշտ լինում է իւրաքանչիւր անհատի պատասխանատուութեան և իր անձնական բարոյական պարտքի ճանաչելը։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔՐԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ՇԱՄԱԽԻՑ

—

Դեկտեմբերի 15

Շամախու աւետարանական փոքրիկ միաբանութիւնը ի մոի ունէր դարձեալ մի ստորագրութիւն արձանագրութիւններ,—բոլորը թղթերի կտորտանքի վրա գրած, և խառն, անկարգ կերպով, խողովակի ձևով, միմեանց վրա փաթաթած։ Նոյն գօտի մէջ խրած էր նրա երկայն, նաչխուն թանաքամանը իր բաղմաթիւ եղէգնեայ գրիչներով։ Նոյն գօտիից քարշ էր ընկած բազմաթիւ կնիքների մի փունջ, հագիվ կոչված քարի վրա փորված, և արծաթի կոթերով բռնված։ Մունշի-բաշիի չուրջը հաւաքված էին իր ստորադրեալ միրզաները (գրագիրները)։ Նրանք էլ ունէին իրանց գօտիի մէջ թղթերի փաթաթներ և թանաքամաններ։ Այստեղ նոյնպէս բազմութիւնը զանազան խնդիրքներով զիմում էր մունշի-բաշիին՝ խանի գլխաւոր քարտուղարին, այս և այն թղթերն էր պահանջում։ Այստեղ նոյնպէս չատերը մօտենում էին, չոքում էին նրա առջև և ականջին բաներ էին փսփսում...

—Այս մարդու թուղթը պատրաստ չէ, գառնում էր նա գրագրներից մէկին։

—Պատրաստ է։

—Ինչու չէք տալիս։

—Դեռ բ ո ւ ս ա ն ա ն մը չեմ ստացել։

Բուսանումը այն ընծան էր, որ պիտի տար թղթի ստացողը գրագրին։ Յետոյ սկսվում էր երկար սակարկութիւն այդ ընծայի քանակութեան մասին։ Կաշառակերութիւնը կատարվում էր հրապարակաւ, որովհետև դա ընդունված մի սովորութիւն էր։

Բազմութեան մէջ մի դղրդոց ընկաւ և դէպի ամէն կողմ տարածվեցաւ խուլ չշունչ։ «Խանը գալիս է»։ Բոլորը ոտքի վրա կանգնեցան։

Կանանոցի կողմից յայտնվեցաւ խանը։ Նրա առջևից ընկած էին մի խումբ չաթրներ, իսկ ետևից գալիս էին մի խումբ ֆէրրաշներ։ Ինքը միայնակ, մէջ տեղում, վառվում էր ոսկու, արծաթի և գոհարների մէջ։

Մինչև դիւանխանէն հասնելը բաւական տարածութիւն կար։ Մի քանի տեղ կանգնեցրին նրան։

—Խան, քո ոտներին մատաղ լինենք,—խընդիր ունենք... Ձայն տուեցին մի քանի հոգի, որոնք ոչ ճանապարհի եզրում չոքած, անդադար համբուրում էին գետինը։

Դրանք գիւղացիներ էին, որ կռիւ էին ունեցել ուրիշ գիւղացիների հետ, մի քանիսը վիրաւորված էին, և վէրքերի արիւնը տեսնվում էր նրանց հագուստի և երեսների վրա։

—Ֆարաշբաշի, հրամայեց խանը իր ժանդարմների գլխաւորին,—մարդիկ կուզարկես, բռնել կը տաս այն չարագործներին, և քանի հոգի որ լինեն, իւրաքանչիւրից քսան թուման ջարիմա (տուգանք) առնել կը տաս, լաւ պատժելուց յետոյ։

Գանգատաւորները գետինը համբուրելով, սկսեցին գոչութիւն յայտնել և օրհնել խանի կեանքը, խանը անցաւ։

—Ձեր ոտներին մատաղ լինեմ, ասաց ֆէրրաշ-բաշին հագիվ լսելի ձայնով,—միւս գիւղացիների մէջ նոյնպէս վիրաւորներ կան և երկու հոգի սպանված են...

—Այդ մի և նոյն է, պատասխանեց խանը,—որովհետև դրանք առաջ գանգատվեցան, պէտք է դրանց դատը վճռել։ յետոյ կը լսենք, թէ միւսները ինչ են ասում...

Պարսկական դատաստանի կէսից շատ ճիշտ էր խանի վճիռը։ Երկու գիւղի մարդիկ միմեանց հետ կռուել էին։ մի կողմը չատպեց, գանգատվեցաւ և բաւականութիւն ստացաւ։ Երբ կը յայտնվէր միւս կողմը, նրան էլ «կը լսէին», այն ժամանակ առաջինների պատիժը գուցէ աւելի սաստիկ կը լիներ։ և այսպիսով երկու կողմն էլ «ջարիմայ» վճռած կը լինէին, և այդ աւելի օգտաւէտ էր խանի գանձարանին։

—Խան, քո ոտներին մատաղ, խնդիր ունենք... Ձայն տուեցին մի քանի հոգի, որոնք նոյնպէս ճանապարհի եզրի վրա չոքած համբուրում էին գետինը։

—Ինչ է ասելիս։

—Ֆարաշբաշի, հրամայեց խանը իր ժանդարմների գլխաւորին,—մարդիկ կուզարկես, բռնել կը տաս այն չարագործներին, և քանի հոգի որ լինեն, իւրաքանչիւրից քսան թուման ջարիմայ (տուգանք) առնել կը տաս, լաւ պատժելուց յետոյ։

Գանգատաւորները գետինը համբուրելով, սկսեցին գոչութիւն յայտնել և օրհնել խանի կեանքը, խանը անցաւ։

—Ձեր ոտներին մատաղ լինեմ, ասաց ֆէրրաշ-բաշին հագիվ լսելի ձայնով,—միւս գիւղացիների մէջ նոյնպէս վիրաւորներ կան և երկու հոգի սպանված են...

—Այդ մի և նոյն է, պատասխանեց խանը,—որովհետև դրանք առաջ գանգատվեցան, պէտք է դրանց դատը վճռել։ յետոյ կը լսենք, թէ միւսները ինչ են ասում...

Պարսկական դատաստանի կէսից շատ ճիշտ էր խանի վճիռը։ Երկու գիւղի մարդիկ միմեանց հետ կռուել էին։ մի կողմը չատպեց, գանգատվեցաւ և բաւականութիւն ստացաւ։ Երբ կը յայտնվէր միւս կողմը, նրան էլ «կը լսէին», այն ժամանակ առաջինների պատիժը գուցէ աւելի սաստիկ կը լիներ։ և այսպիսով երկու կողմն էլ «ջարիմայ» վճռած կը լինէին, և այդ աւելի օգտաւէտ էր խանի գանձարանին։

—Խան, քո ոտներին մատաղ, խնդիր ունենք... Ձայն տուեցին մի քանի հոգի, որոնք նոյնպէս ճանապարհի եզրի վրա չոքած համբուրում էին գետինը։

Դրանք նոյնպէս գիւղացիներ էին, որոնց ոչխարները գողացել էին. բայց գողը յայտնի չէր. ոչխարների տէրերը «վասկած» էին յայտնում գող Քէրիմի վրա, ասում էին նրա գործն է, խանը հրամայեց Քէրիմին կալանաւորել, ոչխարները առնել, իրանց տէրերին յանձնել, և յիսուն թուման էլ «ջարիմայ» առնել Քէրիմից յօգուտ գանձարանի։ Այդեօք Քէրիմը յանցաւոր էր այդ գողութեան մէջ, թէ ոչ,—քննութիւն չեղաւ. քննութիւնը միշտ մնում էր վճռից յետոյ։ Այսինքն, երբ Քէրիմից ոչխարները կառնէին գիւղացիներին կը յանձնէին, և յիսուն թուման էլ «ջարիմայ» կառնէին յօգուտ գանձարանի,—այնուհետև երբ կը յայտնվէր, որ Քէրիմը մեղաւոր չէ, այն ժամանակ կրկին ոչխարները գիւղացիներից կառնէին և կը տային Քէրիմին, և յիսուն թուման էլ նրանցից «ջարիմայ» կառնէին, որովհետև սուտ ասեցին։ Այսպիսով երկու կողմից էլ գանձարանը կը շահվէր, բացի դրանից, ոչխարները անդադար մէկից առնելով և մէսմին տալով, ամեն անգամ «դահնէք» (տաճառորդ) կը վեր առնէին նոյնպէս յօգուտ գանձարանի։

Այսպէս, խանը մինչև իր դիւանխանէն կամ դատարանը հասնելը, ճանապարհին, ոտքի վրա, մի քանի գանգատներ լսեց, մի քանի վճիռներ տուեց, բոլորը մի խօսքով, բոլորին բուսական ուշադրութիւն դարձնելէն յետոյ։ Դրսում, բաց օդի մէջ, աւելի հեշտ էր դատախազներին իրանց բողոքները նրա ականջին հասցնել. բայց երբ նա մտնում էր իր դիւանխանէն, այն ժամանակ բոլորովին անմատչելի էր դառնում։ Գանգատաւորը պէտք էր ֆարաշբաշուն զիմէր, մունշի-բաշուն զիմէր, և ով է իմանում, հարիւրաւոր չունչագրի պէտք է զիմէր, մինչև նրան թոյլ կը տային մերձենալ խանին և իր գանգատը յայտնել։ Բայց մինչև այդ թոյլատրութիւնը ստանալը, նա սոսկալի էր ամենին «փիշքէշներ» տալ...

Խանը արդէն մօտեցել էր դիւանխանէին։ Ամբոխը ամեն կողմից յետ էր քաշվում և մինչև գետին գլուխ էր տալիս։ Ֆէրրաշները իրանց ձեռքի վարդակներով գանակոծում էին հանդիպողին, ով որ փոքր ինչ ուշ էր շարժվում և ճանապարհ չէր բաց անում։ «Բրօ... բրօ... (հեռացիր, հեռացիր) գոչում էին չաթրները երիվարը և սարապը, տենդային ցնցումների նման, անցնում էին ամբողջ ամբոխի մէջ։ Մի մեռելային լռութիւն տիրել էր այդ ահագին բազմութեան վրա, միայն լսելի էին լինում ֆէրրաշների ու չաթրների զզուշացուցիչ ձայները։ Ցանկացած հեռուից մի աղաղակ բարձրացաւ և ամբոխի ուշադրութիւնը դարձաւ դէպի այն կողմը։

—Այրվեցան... այրվեցան... հայերը այրվեցան... լսելի եղան խուլ ձայներ։

Կարծես, մի ահագին հրդեհ բռնավառվում էր խանի դիւանխանէից փոքր ինչ հեռու։ Թանձր ծուխը, խառն հրդեղէն ալիքների հետ, բարձրանում էին դէպի երկինքը։

—Այդ ինչ է այրվում, հարցրեց խանը, կանգնելով դիւանխանէի առջև։

—Հայեր են... պատասխանեց ֆարաշբաշին, այնպիսի մի սովորական եղանակով, կարծես թէ, այրվող նիւթը փայտ, խոտ կամ յարդ լինէր։

Ֆէրրաշները հրամայեցին ամբոխին յետ քաշվել, որ խանը տեսնէ այդ տարօրինակ տեսարանը։

Բոցերի և թանձր ծխի մէջից երևում էին մի քանի մարդիկ։ մայրը գրկել էր իր երեխան, նրանցի հայրը ընկած էր որդու բազուկների վրա։ մի քանիսը, անչարժ կանգնած, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացրած, գոչում էին «գթութիւն... գթութիւն»... մի քանիսը ընկած էին գետնի վրա, ձայն չէին հանում... Տեսարանը սոսկալի էր։ Այրվում էին կենդանի մարդիկ։ Այրվում էին ամբողջ մարմնով, իւրաքանչիւրի մէջ թաթախած պատրաստների նման։ Ոչ ոք չէր մօտենում այդ տարօրինակ դէպքը չիրականացնելու համար։ Նա պիտի էր, նա կարող էր ուղղափառ մահմեդականին պղծել։ Բոցերը փոքր առ փոքր լափում էին նրանց և կանգնածները գլորվում էին ցած։ Մի մարմին ընկնում էր ուրիշ մարմնի վրա և ձևացնում էր գնդակների մի կոյտ—մի մարդկային խարոյկ, որ